

KUPÁN ÁRPÁD

A nagyváradi református iskolák államosításának története levéltári források tükrében

Előzmények: a forradalmi rendszer és forradalmi ortodoxia bevezetése

1948 a kommunista hatalomátvétel éve volt Romániában. A királyságot 1947. december 30-án puccsal felszámolják, kikiáltják a népköztársaságot. Az új államforma új vezetői, a kommunisták Sztálin elkötelezett hívei, akik a „hős Szovjetunió” példáját követve a kommunizmus felé viszik az országot. 1948. február 21–23-án a Román Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesítő kongresszusán létrehozják a munkásosztály egyedüli pártját, a Román Munkáspártot (RMP), Gheorghe Gheorghiu-Dej vezetésével.

Az 1948. március 28-i parlamenti választáson az RMP vezetésével létrehozott Népi Demokrácia Frontja nevű álköalíció, amelyben a Magyar Népi Szövetség is részt vett, elsőprő győzelmet arat. 407 mandátumával szemben a két még formailag létező polgári párt mindössze 9 mandátumot szerzett (később azt is elvesztette).

1948. április 12-én a Nagy Nemzetgyűlés (a parlament pótléka) egyhangúlag (401 szavazattal) megszavazta a Román Népköztársaság alkotmányát, amely szovjet mintára készült.

Az új alaptörvény formailag elismerte a föld, az ipari, kereskedelmi létesítmények magántulajdonát, de a 11. cikkely kimondta, hogy ha a nemzet érdeke úgy kívánja, államosítani is lehet. Ez nagyon hamar bekövetkezett: 1948. június 11-én államosították az ipari vállalatokat, bányákat, szállítási és közlekedési vállalatokat, bankokat, biztosítóintézeteket. Az akkori szóhasználat szerint „a fő ter-

KUPÁN ÁRPÁD (1938, Dobra) történész, érdemes tanár. Kolozsváron szerzett történelemtanári diplomát 1958-ban, tanított Zetelakán, Kárászteleken, Mezőtelegden, volt levéltáros, vezetett diákszínjátszó kört, helytörténeti kutatásokat folytatott. Mezőtelegd társmoográfusa, többkötetes ismeretterjesztő közíró, Nagyváradon él. 2009-ben Magyar Kultúraért Díjjal tüntették ki.

melőeszközöket, a tőkés kizsákmányolás intézményeit a nép tulajdonába vették, s megszüntették a tőkés kizsákmányolást, felszámolták a tőkés osztályt”.

Az új alkotmány előírta az állam és az egyház szétválasztását is, de a román kommunisták felismerik az ortodox egyházban azt az intézményt, amely – ha jól kezelik – a saját politikájuk kiteljesedését szolgálhatja. Richard Wurmbbrand lutheránus lelkész a *Krisztus a kommunista börtönökben* című könyvé-

ben így írt erről: „Részt vettem az ortodox pópáknak egy ülésén, amelyet Gh. Gheorghiu-Dej jelenlétében tartottak. Dej nagy érzéssel és barátsággal szólott hozzájuk és kiemelte a keresztény és a kommunista eszmék közötti hasonlóságot, amit a jelenlévők nagy tapssal jutalmaztak.” – Valójában a párt az 1948 májusában megválasztott Iustinian Marina pátriárka személyében megtalálta a megfelelő közvetítőt. Az ő irányítása alatt az ortodox egyház és a kommunista hatalom viszonyát hatékony együttműködés jellemzi, míg a protestáns, a görögkatolikus és a római katolikus egyházakra a tiltás és az elnyomás nehezedett. Az állam 1948 júliusában felbontotta a Vatikánnal kötött konkordátumot, azzal az ürüggyel, hogy ez a konkordátum hosszú éveken át elfogadhatatlan privilégiumokat biztosított a katolikus egyháznak. A görögkatolikus egyház elnyomását azzal magyarázták, hogy a Habsburgok kényszerítették rá az erdélyi románokat a Rómával való unióra. Iustinian pátriárka hivatalosan kijelentette: „A Vatikán a legősibb imperialista intézmény, amely habozás nélkül felhasználta a kapitalista rendszer összes eszközét, hogy a szent dolgokból üzletet csináljon a Szentszék bankja és más vállalatok segítségével, amelyeknek az érdekei megegyeznek az angol-szász üzleti körök érdekeivel. E célokat szem előtt tartva XII. Pius pápa nem habozott felhasználni az összes rendelkezésére álló eszközt, még ha ellentétesek voltak is a Szentszék szellemével és betűjével.”

A Vatikán és a katolikus hívők elleni hadjárat a vallásgyakorlásról szóló rendelet törvényerőre emelésével egyre durvábbá vált. Ez a kampány összekapcsolódott az úgymond angolszász befolyás alatt álló ökumenikus mozgalom elítélésével. 1948 májusában 92 katolikus és protestáns papot tartóztattak le az ebben a mozgalomban való részvétel vádjával. A kampány részeként az állam ráteszi a kezét a katolikus egyház még megmaradt ingatlanaira, és részben az egyházak elleni kampánynak tekinthető az egyházi oktatási rendszer felszámolása, az iskolák államosítása is.

Az új alkotmány bevezetése, az egyházellenes támadások fokozódása református egyházi körökben is felkeltette a veszély előérzetét és megelőző intézkedések meghozatalára készítette őket.

A Királyhágómelléki Egyházkerület levéltárában bukkantunk rá egy érdekes dokumentumra, a bánsági református egyházmegye 1948. április 23-i közgyűlésének 21. számú határozatára, amelyben a következő javaslattal fordultak az Egyházkerülethez: „Egyházkerületi közgyűlésünk készüljön fel az egyház és állam szétválasztásának bekövetkeztére. Tegye meg az előkészületet az önkéntes egyháztagság és az önkéntes teherviselés bevezetésére. Az iskolák államosítása folytán az iskolák terhértől felszabaduló egyházakat és híveket idejében fegyelmezze, és erkölcsileg kötelezze, hogy ezt ne a terhértől megszabadulás örvendetes alkalmának tekintsék, hanem az így fennmaradó anyagi erejüket fordítsák sajátos egyházi célok megvalósítására: a hitélet mélyebbé tételére, a szeretetszolgálat áldozatosabb végzésére, nem csak saját gyülekezetükben, hanem egyetemes vonatkozásban is. (...) Az elvesztett középiskolákban végzett nevelés pótlására, – ha lehetséges – tartsák fent és bővítsék a középiskolai internátusokat, alakítsák át nevelő intézetekké, sőt minden középiskola mellett alapítsanak nevelőintézeteket. Az egyházkerület adjon ki időszakos családi lapot és gyermekújságot, a parochiális könyvtárak és a lelkészek számára adjanak ki vallásos könyveket. A gyülekezetek létesítsenek vallásos nevelési alapot. Az egyház az állami iskolákban gyakorolja a vallás-tanítás jogát.

Lugos – Újkissoda

Nemes Elemér esperes,
Nits István lelkészi főjegyző”

Ugyancsak az egyházkerület levéltárában található a nagyváradi református leánygimnázium tanári karának 1948. június 9-i határozata, melynek alapján 1948. június 11-én Arday Aladár püspök elnöklete alatt értekezletet tartottak az egyházkerület középiskoláinak ügyében. Az értekezleten részt vett Csernák Béla püspök, lelkész, a Nagyváradi Református Leánygimnázium igazgatótanácsának elnöke, Gálbory Erzsébet igazgató és dr. Soós István egyházkerületi ügyvéd. A résztvevők az új Alkotmány 27. paragrafusában foglalt lehetőségeket figyelembe véve a következő javaslatot fogadták el: *„A nagyváradi közel 30 éves leánygimnázium, amely 330 növendékkel és 18 tanárral működik, a diakonissza szakképzés célját szolgáló hét osztályú középiskolává alakítandó át, mely képzésre az egyházi törvényekben lefektetett elvek alapján az Egyházkerületnek is feltétlenül szüksége lesz. Eddig is sok diakonisszát adott Biharmegye reformátussága az erdélyi és debreceni diakonissza képzőnek. Mint püspöki székhelyen lévő középiskola alkalmas arra, hogy az egyház szeretetmunkásságát végző egyéneket képezzen ki. A tanári testület javaslata, hogy hét osztályú középiskola formájában szervezzék meg, olyképpen, hogy lenne egy humán tagozata, amely olyan előképzettséget adna, amely az egyház társadalmi gondozására hivatott diakonisszákat juttatná ezen a téren hasznosítható ismeretekre. Ez az iskola típus beilleszthető az új Alkotmány 27. paragrafusára szerint az egyházak által fenntartható iskolatípusok közé.”*

A református iskolák jövőbeli sorsával kapcsolatos aggodalmak azonban csak vezetői szinten jelentkeztek, a presbiteri ülések jegyzőkönyveiben említés sem található róluk, pedig ezeknek az összejöveteleknél a helyszíne 1947 nyaráról éppen a református leánygimnázium díszterme volt. 1948. június 30-án először jelenik meg a presbiteri ülésen az 1948. áprilisában megválasztott új püspök, Arday Aladár. Ezen az ülésen az iskola igazgatótanácsának elnökét, a leköszönő volt püspököt, Csernák Bélát ünnepelték, de az iskola jövőjéről nem esett szó. 1948. július 7-én újabb presbiteri ülést tartottak, ahol a szórványok állapotáról, a hitélet jobbításáról, a vallás erkölcs kérdéséről tárgyaltak. Ugyanakkor felszólították a presbitereket, buzdítsák arra a híveket, hogy megtakarított pénzüket az állami bankba helyezték. Ismertették a vallásügyi hivatal 17 302/1948 számú rendeletét, melylyel a lelkészeket az egyházak vagyongazdálkodóinak nevezik ki.

Ezek után derült égből villámcsapásként hathatott az alig két héttel később bekövetkezett államosítás.

Hogyan történt a „dicső történelmi aktus”?

1948. július 26-án reggel országsszerte egy időben, valamennyi felekezeti és magániskolában hivatalos küldöttség jelent meg (bejelentés nélkül), feltárta az iskola teljes ingó és ingatlan vagyonát, kijelentve, hogy attól kezdve mindaz a Román Népköztársaság köztárgya. Ezt az aktust az iskolák államosításaként tartja számon a történelem. Az államosítás szónak a román megfelelője – naționalizare – jobban kifejezi a cselekmény lényegét és valós célját, azaz nemzetivé tenni a román nemzeti eszmétől idegen, vagyis magyar, német, szlovák stb. oktatást, nevelést nyújtó iskolákat, s nem utolsósorban felszámolni az egyházak szerepét, befolyását az ifjú nemzedék formálásában. Ezt a törekvést már maga a mód is, ahogyan az államosítást végrehajtották, egyértelműen bizonyítja. A magyar tannyelvű református, katolikus, unitárius iskolák államosításáról az iratokat román nyelven készítették, s az egyház javait úgy vették leltárba, hogy annak képviselőit, a lelkészt (akit nem sokkal azelőtt vagyongazdálkodóként neveztek ki) vagy a gondnokot erről nem is értesítették, de még csak közel sem engedték, mikor a birtokbavétel történt.

A nagyváradi állami levéltárban őrzik a Bihar megyei felekezeti

iskolák államosításának iratait, s ezekből kiolvasható, mindez hogyan ment végbe. Előző napon a prefektúrára összehívták az akció végrehajtására kiválasztott megbízható tanügyi kádereket és a megyei pártbizottság által kijelölt párttagokat. Ismertették velük, hogyan kell másnap kora reggel végrehajtani az iskolák valamennyi ingó és ingatlan vagyonának felleltározását és átvételét. A feladatot a tanfelügyelőség által kijelölt állami iskolai tanerő végezte, a megyei pártszervezet megbízottjának felügyelete mellett. Az átadó az iskola addigi igazgatója volt, a nagyobb iskoláknál behívták az iskola könyvelőjét, pénztárosát vagy titkárát is, ha volt ilyen tisztviselő. Három irat készült: emlékirat (memoriu), jegyzőkönyv és leltár. Az emlékiratban az esemény történelmi jelentőségét emelték ki, az akkor divatos politikai szövegeket hangoztatva. A jegyzőkönyvben rögzítették, mikor, hol és kik vettek részt az akcióban, s mindenütt azt hangsúlyozták, hogy az átvétel békésen, zavartalanul ment végbe. A leltár mindenütt terjedelmes, részletező volt, s két nagy fejezetből állott: az ingatlanok és az ingóságok felsorolásából. Az ingatlanleltár számos olyan adatot tartalmazott, amelyekből arra lehet következtetni, hogy nem ott s nem akkor készült, ugyanis tartalmazta az épületek, kertek, szántóföldek helyrajzi és telekkönyvi számát, pontos méreteit, valamennyi adatát. Ezeket az adatokat vagy már előre beszerezték, vagy utóbb egészítették ki, pontosították. Az ingóságok leltárai érdekes kordokumentumok is, megtudható belőlük, milyen felszereltségűek voltak az egyes iskolák, milyen tanszereket, taneszközöket bírtak, használtak, de az is, hogy milyen hiányokkal küszködtek, mennyire szegények voltak. Csak egy példát említünk meg, amelyből megítélhető, hogyan gondolkoztak az átvevők. A kágyai református iskola átvételéről szóló emlékiratban feltüntették, hogy az iskola kerítése, sőt maga az iskolaépület is romos állapotban van, melynek kijavítása, felújítása a volt tulajdonos feladata lett volna. Ezért javasolták, hogy a javításokat a helyi református egyház sürgősen végeztesse el saját anyagi erejéből.

Bihar megyében 1948. július 26-án a levéltári adatok szerint 83 falusi felekezeti iskolát államosítottak. Ezek felekezet szerinti megoszlása a következő:

51 református
26 római katolikus
3 görögkeleti
2 izraelita
1 görögkatolikus.

A városi iskolákról nem találtunk összesítő kimutatást felekezetek szerint, csupán annyit sikerült kideríteni, hogy összesen 29 felekezeti városi iskola került az állam tulajdonába.

A nagyváradi református egyházközségnek három elemi iskolája volt az államosításkor – ezeknek az átvételi iratai csak hiányosan találhatóak az állami levéltárban. Az 1. számú iskola az akkor Visinszki utcának nevezett Teleki utcában a 36. szám alatt volt, két tanteremmel és egy kis szobával. Az udvarban volt egy háromszobás lakás, amelyet az egyház egy magánszemélynek adott bérbe – ennek sorsa ismeretlen, nem tudni, azt is államosították-e akkor. A 2. számú iskola a Püspöki úton – akkori nevén Calea Proletarilor – a 47. szám alatti ingatlanban működött, ez az épület dr. Soós István magántulajdona volt, az egyház tőle bérelte 1935 óta. Ahogy a jegyzőkönyvből kiderült, a tulajdonos ideiglenesen és teljesen ingyen megengedte, hogy a református egyház használjon egy termet (egy elemi iskolai osztály tanítására és szabad órákban istentisztelet tartására). Az átvételkor a helyiséget a Magyar Népi Szövetség használta. Az átvevők kérték a Tanügyminisztériumtól a helyiség államosítás alóli mentesítését.

A 3. számú elemi iskola a Református leánygimnázium épületében működött, és az általa használt részt ugyanaz a bizottság vette át, mint a másik két elemi iskolát: Bancsik József tanító és Nagy Ferenc, a PMR megyei megbízottja.

Amennyire hiányos az elemi iskolák átvételéről készült iratcsomó, annyira teljes és részletes a nagyváradi református egyház legjelentősebb és legértékesebb tanintézménye, a Református leánygimnázium eltulajdonításáról tanúskodó dosszié, amely a Bihar megyei prefektúra fondjában, a tanfelügyelőség iratai között, a 68-as leltári szám alatti 525–529 iratcsomókban található.

Már az is jellemző, hogy kiket bíztak meg az átvétellel: Cicortaş Petrut a tanfelügyelőségtől és Markovits Alexandrut a megyei pártbizottságtól. Amint az iratokból kiderül, az átvétel itt is, akárcsak az egész országban, 1948. július 26-án kezdődött, de rendhagyó módon csak augusztus 4-én fejeződött be. A hálás utókor szerencséjére Cicortaş elvtárs rendkívül éber volt, sőt arra is gondolt, hogy gondos és lelkiismeretes munkáját írásban is megörökítse, így az emlékiratba nem csak azt írta be, hogy „a teljesített kötelesség tudata boldoggá teszi, hogy szerény munkájával ő is hozzájárult egy szilárd téglával a nép iskolájának építéséhez a Román Népköztársaság megerősítésének és felemelkedésének korszakában”. Némi rövidítéssel a továbbiakban idézzük a tanulságos beszámolót (amelyet talán feljelentésnek is nevezhetünk): „Július 26-án reggel 6 órakor érkeztem az iskolába. Kapcsolatba léptem Gálbory Erzsébet igazgatónővel és kérdésemre, mennyi pénze van az intézetnek, azt felelte, hogy nincs semmi készpénze, ami a pénztárban van, az az ő pénze. Megérkeztek a gazdasági ellenőrző szervek, [az átvevő hívta ki őket az igazgatónő megfélemlítésére], és lepecsételték a helyiségeket és a szekrényeket. A fürdőszobában nagy mennyiségű lisztet találtak, amiről az igazgatónő azt állította, hogy az a tanároké. Később az igazgatónő beismerte, hogy az iskola pénze és könyvelési iratai Béczy Ernő pénztárosnál vannak. Ő viszont azt mondta, hogy Kis János könyvelőnél, aki végül előadta a pénztárkönyvet és a nyugtatombót. A gazdasági ellenőrzők eltávovása után Béczy Ernő előadott 91 ezer leit és a nyugtákat. Utána megkezdtük a leltározást. Július 27-én az igazgatónő beismerte, hogy a talált liszt az internátusé, s azért volt külön téve, mert az Iskolaszék azt határozta, hogy eladják a tanároknak, s abból kifestik az iskolát. Július

28-án a pénztár felnyitásakor 3 pénzköteget találtunk. Az igazgatónő állítása szerint az egyik pénzcsomó Bereczky tanáré, a másodikban a karácsonyi adakozásból begyűlt összeg van, s a harmadik köteg tulajdonosát nem tudja. A három csomagban összesen 27 648 lei volt. Július 29-én megtudtuk, hogy a titkárnőnél, Babicsák Teréziánál vannak az internátus pénzei. Mikor hazajött, átadott 18 400 leit és még külön 13 000 leit, amit előzőleg az igazgatónőnek adott kölcsön. (...) Az internátus éléskamrájában nem találtunk sem zsírt, sem cukrot, viszont az igazgatónő éléskamrájában találtunk 11 befőttesüvegben zsírt – 92,60 kg bruttó össz-súlyban, két zsák cukrot 47,80 kg össz-súlyban, 5 tarisznya fehérlisztet – 264 kg és 90 kg mosószappant. Július 30-án az internátus éléskamrájában a polcok alá rejtve találtunk 42 kg cukrot, amiről csak az igazgatónő tudott, és azt mondta, az az internátusé. (...)

Az internátus pincéjében egy szekrényben a könyvtárból kiselejtezett magyar és német nyelvű revizionista, sovíniszta, antiszemita könyveket találtunk. (...)

A leltár lezárása előtt felszólítottam az igazgatónőt és a pénztárost, hogy ha van még náluk valami a gimnázium tulajdonából, azt adják elő. Ekkor vállotta be Béczy Ernő, hogy még van nála 56 687 lei, amit aztán átadott. Így végül 197 088 lei készpénzt és nyugtán 9650 leit sikerült átvenni.

1948. aug. 4.

Aláírók:
Cicortaş Petru, Markovits Alexandru”

Az átvételi jegyzőkönyv így szól:

„Jegyzőkönyv, felvétel 1948. augusztus 4-én a Nagyváradi Református Leánygimnázium és Internátus átvétele alkalmából

Alulírott Cicortaş Petru és Markovits Alexandru, az iskolaállamosító bizottság delegátusai a 936. számú törvénycikk alapján 1948. július 26-án megjelentek a fentnevezett iskola átvételére. Ebben az ingatlanban a földszinten van 24 szoba, illetve tantszoba és három vécé, az I. emeleten 7 szoba-tanterem és 5 vécé, az alagsorban 12 helyiség. Leltárba vettük az összes bútortárgyat, valamennyi ingóságot, amelyek a Román Népköztársaság tulajdonai lettek. A gimnázium képviselői ezt tudomásul vették.

*Aláírók: Gálbory Erzsébet, Babicsák Terézia,
Cicortaş Petru, Markovits Alexandru*

*Mellékletek: pénztári leltár 1 oldal
bútorzat-ingatlan leltár 28 oldal
fizikai szertár 4 oldal
kémiai szertár 3 oldal
a kiselejtezett könyvek címe: 1 oldal
az igazgatónő élelmiszerei 2 oldal”*

A kiselejtezett könyvek leltára összesen 217 kötetet tartalmazott, amelyből 160 volt magyar nyelvű. Ebben a leltárban szerepelt még 24 darab iskolai térkép, 12 régi tankönyv, évkönyvek, újságok, folyóiratok bekötve, például *Tanári Közlöny, Protestáns Szemle, Felvidéki Nevelő, Családi Lap* stb.

A néhány „revizionista, sovíniszta, antiszemita” könyv címe: *Magyar–német művelődési kapcsolatok története*, Gaál Mózes: *Német világ Magyarországon*, Pukánszky Béla: *Erdélyi szászok és magyarok*, Végh István: *Kuruc históriák*, Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*, dr. Bartha József: *A magyar nemzeti irodalom története*, Tamás Lajos: *Erdély magyar egyeteme*, Verne Gyula: *Nemzeti lobogó*, Bodor Antal: *Falukutató vezérfonal*, Lengyel Laura: *A fejedelemasszony*, Komáromi János: *Pataki diákok*, Mikszáth Kálmán: *Magyarország lovagvárai*, Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar nemzethez*, Ady Endre: *Kulturális öngyilkosság*.

Ezeket a könyveket hivatalos állami utasításra vonták ki a forgalomból. Először 1946 őszén jelent meg ilyen utasítás, amely előírta a közforgalomból való kivonását a fasiszta tartalmú tájékoztató eszközöknek. 1948-ban jelent meg egy részletes, szerzőket és címeiket is felsoroló kiadvány román nyelven: *Publicații interzise până la 1 mai 1948*. (Betiltott kiadványok 1948. május 1-ig) címmel, és ennek alapján kellett megtisztítani az összes könyvtárat a fasiszta tartalmú minősíthető könyvektől. A református leánygimnázium vezetői túlzott óvatosságból vonták ki azokat a könyveket, kiadványokat is, amelyekről azt sejtették, hogy sérti az új hatalom érzékenységet, s még ezt a jó szándékú tettet is ellenük fordította a buzgó átvevő, azt sugallva, hogy valami rossz, elítélendő szándékból rejtegették ezeket a „bűnös” könyveket.

Visszatérve az államosított református leánygimnázium további sorsára, az Állami Levéltárban található iratok szerint az intézményt előbb Futó Aladár tanár vette át Cicortaş Petrutól, de a következő tanévben már mint Școala Tehnică Profesională Fete Române (műszaki-szakmai román leányiskola) szerepel, amely az Aurel Lazăr 1. szám és Nagysándor József utca 14. szám alatt található. Az iskola 2088 négyzetméteres területét Victor Dragalina igazgató örökös birtoklásra – stăpânire vecie – vette át a Megyei Tanfelügyelőségtől. Azt még megjegyzi az okirat,

hogy előbbi tulajdonosa a református eklézsia volt, és református leánygimnáziumként használta.

A reformnak nevezett államosítás álságos módját igazolja az a tény is, hogy minden előzetes bejelentés nélkül hajtották végre, s maga a törvény is csak az után született meg s jelent meg a *Hivatalos Közlönyben*, miután az új hatalom már mindenütt rátette a kezét az iskolákra, teljes vagyonukkal birtokba vették őket.

Az egyházi iskolák államosításának fő célja a felekezetek befolyásának, a társadalomban betöltött szerepüknek a

gyengítése volt, valamint a társadalmi (kommunista) ellenőrzés kiterjesztése, a szovjet modell megvalósítása az oktatásban-nevelésben. A reform a nemzetiségeket, elsősorban a magyarságot érintette a legérzékenyebben, és természetesen az ő felekezeteiket gyengítette. Amint a későbbi események igazolták, ez volt az első lépés a titkos cél, a magyar iskolarendszer teljes felszámolása felé.